

## فهرست مطالب

صفحه	عنوان
۱	پیشگفتار
۵	درآمد
	<b>بخش اول: مبانی مشترک در تفسیر فریقین</b>
۹	گفتار اول: امکان فهم و جواز تفسیر قرآن
۹	واژه‌شناسی
۱۳	طرح دیدگاهها پیرامون جواز تفسیر قرآن
۱۳	دیدگاه افراطی
۱۴	دیدگاه تفریطی
۱۸	دیدگاه معتدل
۱۹	ادله جواز تفسیر و حجیت ظواهر قرآن
۲۰	تحلیل اعجاز بلاغی قرآن
۲۵	ادله قرآنی جواز تفسیر
۲۸	ادله روایی جواز تفسیر
۳۵	بررسی و نقد ادله حرمت تفسیر و عدم حجیت ظواهر
۳۹	راهکار برون‌رفت از اختلافها و اتهامها
۴۳	نتیجه
۴۴	برای مطالعه بیشتر
۴۵	<b>گفتار دوم: حرمت تفسیر به رأی</b>
۴۵	واژه‌شناسی
۴۵	بررسی اسناد روایات نهی از تفسیر به رأی
۴۷	بررسی درون‌متنی از روایات تفسیر به رأی
۵۰	نقد فریقین بر تلقی سطحی از احادیث تفسیر به رأی

صفحه	عنوان
۵۱	نقد قرآن‌پژوهان شیعی
۵۳	نقد قرآن‌پژوهان سنی
۵۵	وجوه اشتراک در تلقی فریقین از روایات تفسیر به رأی
۵۷	بررسی رابطه تفسیر به رأی با تفسیر اصطلاحی در دیدگاه فریقین
۵۸	راهکار برون‌رفت از اختلافها و اتهامها
۶۲	نتیجه
۶۲	برای مطالعه بیشتر
۶۳	<b>گفتار سوم: سطوح و بطون قرآن</b>
۶۳	درآمد
۶۴	ادله وجود بطون برای قرآن
۶۴	الف) مقایسه حجم نیازهای هدایتی بشر با الفاظ قرآن
۶۴	ب) استناد به آیات قرآن
۶۵	ج) استناد به روایات
۶۸	معانی بطون قرآن در دیدگاه فریقین
۶۸	دیدگاه شیعه
۷۵	دیدگاه اهل سنت
۷۷	اشتراکات فریقین پیرامون بطون قرآن
۷۷	الف) بطون به معنای مراتب تنزیلی
۷۸	ب) بطن به معنای تأویل
۸۰	ج) وجود بطون برای تمام آیات
۸۰	نگاهی به آسیب‌شناسی تطبیقی در معانی باطنی
۸۱	عدم کشف مناط حکم
۸۴	راهکارهای برون‌رفت از اختلافها و اتهامها
۸۴	الف) احتراز از پیشداوری
۸۶	ب) بطلان توهم انکار ظواهر
۸۶	ج) بطلان توهم انکار بطون متعدد
۸۷	نتیجه
۸۸	برای مطالعه بیشتر

صفحه	عنوان
۸۹	<b>گفتار چهارم: حجیت سنت پیامبر خدا در تفسیر</b>
۸۹	واژه‌شناسی
۹۰	ادله حجیت سنت پیامبر خدا در تفسیر
۹۶	تفسیر وحی از رهگذر تفویض دین
۹۶	الف) تفویض در حاکمیت سیاسی و قضاوت
۹۷	ب) تفویض در تبیین وحی و تشریح احکام
۱۰۶	مظهریت اراده حق تعالی در تفویض
۱۱۳	کمیت تفسیر پیامبر خدا از قرآن
۱۱۴	ارزیابی دیدگاه اول (تفسیر تمام آیات)
۱۱۵	ارزیابی دیدگاه دوم (تفسیر برخی از آیات)
۱۱۸	ارزیابی دیدگاه سوم (تفسیر آیات خاص)
۱۱۹	مراتب تلقی صحابه از تبیین پیامبر خدا
۱۲۱	راهکار برون‌رفت از اختلافها و اتهامها
۱۲۳	نتیجه
۱۲۴	برای مطالعه بیشتر
۱۲۵	<b>گفتار پنجم: سلامت قرآن از تحریف</b>
۱۲۵	واژه‌شناسی
۱۲۶	درآمد
۱۲۷	ادله تحریف‌ناپذیری قرآن در دیدگاه فریقین
۱۳۱	بررسی تطبیقی علاجهای احادیث تحریف‌نما
۱۳۶	بررسی نظریه‌های احراز وثاقت متن قرآن
۱۳۶	دیدگاه اول: احراز وثاقت با ابطال تغییر متن
۱۳۸	دیدگاه دوم: احراز وثاقت با تدارک تحریف متن
۱۴۱	دیدگاه سوم: احراز وثاقت با تفکیک در اجزای متن
۱۴۶	راهکار برون‌رفت از اختلافها و اتهامها
۱۴۷	نتیجه
۱۴۸	برای مطالعه بیشتر

بخش دوم: مبانی مختص در تفسیر فریقین	
۱۵۱	گفتار اول: حجیت سیره اهل بیت در تفسیر وحی
۱۵۱	واژه‌شناسی
۱۵۳	ادله حجیت سیره اهل بیت در تفسیر وحی
۱۵۳	۱. ادله قرآنی
۱۶۱	۲. ادله روایی
۱۸۱	آثار حجیت سیره اهل بیت در تفسیر
۱۸۶	راهکار برون‌رفت از اختلافها و اتهامها
۱۸۷	نتیجه
۱۸۸	برای مطالعه بیشتر
گفتار دوم: حجیت عقل در تفسیر وحی	
۱۸۹	واژه‌شناسی
۱۹۰	درآمد
۱۹۰	کاربردهای مشترک مدرک عقل در تفسیر
۱۹۱	قوة ادراک بدیهیات
۱۹۱	قوة تبیین و توضیح
۱۹۳	قوة استنباط گزاره‌های نظری
۱۹۳	قوة تأویل بخش ظواهر
۱۹۶	درنگی در کاربرد عقل پیرامون رؤیت حق تعالی
۱۹۶	دیدگاه شیعه و معتزله
۱۹۸	دیدگاه اشاعره
۲۰۳	کاربرد مختص مدرک عقل در تفسیر
۲۰۳	قوة ادراک حسن و قبح افعال و تشریح حکم
۲۰۷	قوة ادراک حد و قوفها
۲۰۸	راهکار برون‌رفت از اختلافها و اتهامها
۲۱۰	نتیجه
۲۱۱	برای مطالعه بیشتر

صفحه	عنوان
۲۱۲	گفتار سوم: حجیت قول صحابه در تفسیر قرآن
۲۱۲	واژه‌شناسی
۲۱۳	درآمد
۲۱۳	ادله حجیت قول صحابی در تفسیر
۲۱۴	حضور صحابه در زمان نزول وحی
۲۱۵	تبیین معانی قرآن برای صحابه
۲۱۸	تفاوت صحابه در فهم قرآن
۲۲۳	بررسی و نقد ادله حجیت قول صحابه در تفسیر
۲۲۳	بررسی و نقد ادله حجیت روایات تفسیری صحابه
۲۲۶	بررسی و نقد ادله حجیت اجتهادهای صحابه در تفسیر
۲۳۵	بررسی حجیت بیان صحابه در شأن نزولها و رسومها
۲۳۶	راهکار برون‌رفت از اختلافها و اتهامها
۲۳۷	نتیجه
۲۳۸	برای مطالعه بیشتر
۲۳۹	کتابنامه
۲۵۴	نمایه اشخاص و کتابها
۲۶۹	نمایه آیات
۲۷۲	نمایه روایات



## پیشگفتار

تفسیر قرآن به دو نوع کلی، تفسیر ترتیبی و تفسیر موضوعی تقسیم می‌شود. آنچه تاکنون مورد اهتمام مفسران فریقین بوده همین دو نوع تفسیر است که هر کدام نیز به نوبه خود تقسیم‌بندیهای خاص خود را دارد.

نوع دیگر از تفسیر که تاکنون در حوزه تفسیر قرآن (به صورت مستقل) مغفول مانده، تفسیر تطبیقی یا مقارن است. این نوع تفسیر فارغ از روشها و مکاتب گوناگون، تنها به بررسی مقایسه‌ای دیدگاههای شیعه و اهل سنت درباره تفسیر قرآن می‌پردازد.

هرچند در تفاسیر اجتهادی (در برابر تفاسیر روایی یا مأثور) هر دو فریق کم‌وبیش به بررسی و نقد دیدگاههای یکدیگر اشاره شده است (مانند تفسیر المیزان علامه طباطبایی از تفاسیر شیعی و تفسیر روح المعانی آلوسی و المنار محمد رشید رضا از تفاسیر اهل سنت)، لیکن بررسی مستقل و همه‌جانبه با تنظیم منطقی مباحث، پیشینه‌ای در بین فریقین ندارد.<sup>۱</sup> ضرورت این نوع تفسیر در درک و ارزیابی درست از مبانی و مفاهیم آیات از دیدگاههای فریقین نهفته است که آثاری درخشان در پی دارد، از جمله:

الف) کشف وجوه قوت و ضعف فریقین در مبانی تفسیر و دیدگاههای تفسیری.

---

۱. در این باره تنها به کتاب بین الشیعة والسنة دراسة مقارنة فی التفسیر و اصوله از علی احمد السالوس اشاره می‌کنیم که مشحون از داوریهایی یک‌سویه و گزارشهای سلفی اوست.

ب) شناخت وجوه اشتراک و افتراق فریقین در مبانی تفسیر و مفاهیم تفسیری.  
ج) مرزبندی دقیق از اختلافهای مبنایی با تفاوتهای بنایی و بررسی و نقد هر کدام در جای خود.

د) کشف اختلافهای لفظی فریقین (که حجم زیادی از اختلافها را شامل می‌شود) و اخراج آنها از دایره بحث.

ه) محک زدن وجوه افتراق بر اساس مدارک و اصول پذیرفته شده نزد هر کدام از دو فریق.

و) برملا ساختن بسیاری از داوریه‌های ناآگاهانه و یا اتهامهای متعصبانه.

ز) ارائه راهکارها برای برون‌رفت از اختلافها و اتهامها.

تفسیر تطبیقی در دو حوزه مبانی تفسیر و مفاهیم آیات قرآن از دیدگاه فریقین صورت می‌گیرد. در حوزه مبانی تفسیر، اصول و پیش‌فرضهای فریقین درباره تفسیر قرآن در دو بخش مبانی مشترک و مبانی مختص مورد بررسی قرار می‌گیرد. طرز تلقی فریقین از مبانی مشترک و نیز وجود مبانی مختص برای هر کدام، از عوامل مؤثر در اختلاف انظار مفسران در تفسیر آیات به‌شمار می‌آید. به‌طور مثال: تلقی فریقین از وجود سطحها و ساحت‌های قرآن در مبانی مشترک، و حجیت قول صحابه در تفسیر از نگاه اهل سنت و حجیت تفسیر اهل بیت همسان با تفسیر پیامبر خدا (که مصون از خطا و هواست) در نگاه شیعه و یا قلمرو مدرک عقل در تفسیر که در میان شیعه و نحله‌های تفسیر سنی تفاوت دارد و نیز عرضه روایات (به‌طور عام و روایات تفسیر به‌طور خاص) بر قرآن برای ارزیابی صحت و سقم روایات که در میان شیعه (لا اقل در حد نظری) اهمیت فوق‌العاده‌ای دارد ولی در بین اهل سنت از اقبال چندانی برخوردار نیست و عواملی دیگر از این دست، اثری بسزا در تفسیر آیات و نقد و ارزیابی دیدگاهها دارد. برخی از قرآن‌پژوهان به دلیل بی‌توجهی به این اختلافهای مبنایی و یا حتی عدم درک درست از مبانی تفسیر هر دو فریق، حکم به تفسیر به رأی درباره یکدیگر می‌کنند و یا با پیش‌فرض تردید و حتی انکار، به مطالعه در تفسیر طرف مقابل می‌پردازند که بی‌تردید این نوع تلقی و برخورد، از



تقوای پژوهش به دور است.

در حوزه مفاهیم تفسیری از دیدگاه فریقین موضوعاتی از قرآن‌گزینش شده، به صورت تطبیقی مورد مطالعه قرار می‌گیرد. این‌گزینش بر اساس اولویتها و نیازهاست؛ بخشی از این اولویتها در تفاوت دیدگاههای تفسیری شیعه و اهل سنت (به‌طور عام) و بخشی در تفاوت دیدگاههای شیعه با وهابيون (به‌طور خاص) تعیین شده‌اند. روند کار در این حوزه بدین شکل است:

یک) بیان هدف و پیش‌آگاهیهای لازم در بررسی آیات مورد نظر.  
دو) ارائه دیدگاههای تفسیری فریقین از مصادر و منابع معتبر آنان.  
سه) کشف اشتراکات فریقین در تفسیر آیات مذکور.  
چهار) بیان ادله و شواهد و قراین هر کدام از دو فریق بر اساس منابع تفسیری و غیره.

پنج) بررسی و نقد ادله و گزینش دیدگاه درست.  
شش) نتیجه.

هفت) معرفی منابع برای مطالعه بیشتر.

نگارنده با اذعان به حجم گسترده و عظمت این کار و اعتراف به بضاعت ناچیز خود، در نظر دارد با لطف خداوند، در حوزه مفاهیم مباحثی همچون: بررسی تطبیقی تفسیر «آیات ولایت اهل بیت»، «امامت و مهدویت» را پی گیرد و - در صورت امکان - تمام موضوعات قرآنی را که در تفاسیر فریقین از اختلاف نظر جدی برخوردارند، به همین شکل مورد مطالعه و بررسی قرار دهد. بی‌تردید این گام که در آستان مقدس قرآن برداشته می‌شود، توفیقی بزرگ و ویژه از جانب خدای توفیق‌بخش است که بر این حقیر ارزانی داشته و باید پروردگار را بر این نعمت خاص، سپاس گزارم. امیدوارم خداوند توفیق سپاس آن را نیز عطا کند، هرچند هرگز از عهده آن برنخواهم آمد.

در پایان لازم است اشاره کنم که پیش از این، در سال ۱۳۸۳، کتابی با عنوان تفسیر تطبیقی از راقم این سطور در مرکز جهانی علوم اسلامی منتشر شد. آن کتاب

بر اساس سرفصلهای کارشناسی ارشد رشته علوم قرآن و حدیث مرکز جهانی تدوین شده بود که بخشی از آن به «بررسی تطبیقی مبانی تفسیر قرآن» اختصاص داشت، اما کتاب حاضر که در قالب طرح پژوهشی در دانشکده الهیات دانشگاه تهران اجرا شد،<sup>۱</sup> بر اساس سرفصلهای مقطع دکتری رشته مدرسین معارف اسلامی تنظیم شده است؛ هرچند این سرفصلها تداخل دارند اما کتاب حاضر با تجدید نظر کلی، تغییرات اساسی و افزودن مباحثی که متناسب با مقطع دکتری است، تدوین شده است. به هر روی در اینجا بر خود لازم می‌دانم از همه کسانی که همواره در این راه مساعدتهای لازم را مبذول داشته‌اند، تشکر و قدردانی کنم.

دکتر فتح‌الله نجارزادگان

---

۱. این طرح در سال تحصیلی ۱۳۸۶-۱۳۸۷ به عنوان «طرح بنیادی نمونه» شناخته شد و در دانشگاه تهران مورد تقدیر قرار گرفت. دستاورد این طرح افزون بر کتاب حاضر، ۷ مقاله علمی پژوهشی است که به چاپ رسیده است.

## درآمد

مراد از مبانی تفسیر در این کتاب، پیش‌فرضهای مفسر اعم از باورهای علمی و دینی در مواجهه با متن مورد تفسیر اوست. به‌طور طبیعی هر مفسری با پذیرش و مبنا قرار دادن مجموعه آگاهیهای پیشین (پیش‌ذهنی) به تفسیر روی می‌آورد. این آگاهیها به عنوان اصول موضوعه در مقدمه همان علم یا در جای دیگر مورد کاوش و بررسی قرار می‌گیرد.

در یک تقسیم‌بندی کلی این پیش‌فرضها را به دو دسته کلی تقسیم می‌کنیم. دسته اول: پیش‌فرضهای مفسر به دلیل جایگاه وی به عنوان فهم‌کننده متن (یا کشف‌کننده مراد گوینده) و دسته دوم: پیش‌فرضهای مفسر به دلیل آنکه وی با متن مقدس سروکار دارد. در این صورت پیشینه باورهای دینی وی در فرایند فهم او جریان خواهد داشت. این باورها نیز به نوبه خود به دو دسته باورهای عام و باورهای خاص (به دلیل تعلق مفسر به مذهبی که برگزیده) تقسیم می‌شود.

به‌طور مثال مفسر (به عنوان فهم‌کننده) در پیش‌فرضهای دسته اول باید، اولاً: امکان فهم و تفسیر متن را پذیرفته باشد، ثانیاً: از تفسیر به رأی برحذر باشد تا به مراد واقعی صاحب متن پی ببرد، ثالثاً: قلمرو یا حوزه عملیات کشف را به‌طور مشخص بداند (تفکیک حوزه تفسیر از بطون و تأویل)، و رابعاً: وثاقت متن و مصونیت آن را از دگرگونی (برای صحت انتساب متن به صاحب آن) احراز کرده باشد. درک این مبانی به عنوان پیش‌زمینه برای فهم هر نوع متنی ضروری است، اما متون مقدس (به دلیل همین قداست) به ظرافتها و باریک‌اندیشیهای مفسر می‌انجامد که ناگزیر وی را در فرایند فهم متن، محتاط‌تر می‌کند. در دسته دوم

مبانی، حضور متن به عنوان متن آسمانی مقدس پررنگ‌تر است. به‌طور نمونه، اعتقاد به حجیت سنت پیامبر اکرم به عنوان گیرنده و معلّم متن در نزد شیعه و سنی به‌طور مشترک، حجیت سنت اهل بیت نزد شیعه و قول صحابه نزد اهل سنت، هرکدام از مفسران شیعه و سنی را به نوبه خود به تفسیر متن فرا می‌خواند و در فرایند فهم آنان اثرگذار است.

هر کدام از این پیش‌فرضهای یادشده، مبانی تفسیر فریقین خواهد بود، زیرا زیرساخت تفسیر آنان را شکل می‌دهد. در بررسی تطبیقی این مبانی، تفاوت دیدگاههای هر دو فریق کاملاً مشهود است و در پی آن تفاوت در تفسیر را به‌طور جدی رقم می‌زند.